

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) *

Уривок з листа художника М. А. Прахова

Найбільшим злочином німців був масовий розстріл єврейського населення міста Києва 29 вересня 1941 р. Напередодні були розклеєні по всьому місту сірі афіші [...], в них було надруковано таке: «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника — Догтерівській (коло кладовища). Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню — буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань — буде розстріляний». (Аналогічні тексти вміщувалися також російською та німецькою мовами).

Наказ цей ніким не підписаний. Його оригінал, що додається при цьому моєму повідомленні, висів на дощаному паркані між Жовтневою лікарнею і медінститутом по дорозі на так звану «Собачу стежку».

Оскільки в зазначеному для збору місці проходить залізниця (т. зв. Петрівська), де при радянській евакуації Києва відбувалася посадка на поїзди, багато євреїв думали, що їх збирають для евакуації в який-небудь концентраційний табір у Німеччині, і цим пояснювали розпорядження взяти з собою білизну і теплі речі. З таким припущенням пішли з нашої квартири сусідка, яка багато років там жила, Раїса Ісаківна Рабинович з дочкою Софією Леонтіівною Кремер, молодюю талановитою художницею і блискучою кресляркою, яка працювала в архітектурній майстерні [...].

Йдучи, вони взяли з собою невеликий бідон з перевареною водою, бо від когось чули, що в дорозі німці пити не дають. Сестра моя пропонувала їм сховатися, скориставшись тим, що за типом обличчя обидві вони могли бути схожі на вірменок, але обидві жінки не наважилися [на це] і пішли разом з сусідкою з 19 квартири (вул. Горовиця, № 40) громадянкою Цигельман. Ця молода жінка лише за кілька днів до цього прийшла з Семиполок з двома малолітніми синами — трьох і десяти років. У Семиполки вони пішли з Києва, боячись обстрілу, там виявилася єдиною єврейкою. Німці її не чіпали, але попередили, що в разі будь-яких ексцесів уб'ють її та дітей. У Києві вона сподівалася знайти захист і, йдучи з дому, плакала: «Дітей сама веду на смерть».

У нашому ж будинку в квартирі № 13 проживала єврейська сім'я Поляк, яка складалася з батька і двох дорослих дочок, які не встигли евакуюватися. Батько у відчаї ламав руки, твердячи, що загубив дітей. У дворі того самого будинку в комірчині поблизу чорного ходу [...] жив бідняк — старий єврей, який пишався тим, що його дорослий син щомісяця висилає йому з Ленінграда 25 крб. Його підвіз на Лук'янівку своєю конякою опалювач т. Марков, який розповів таке: «Коли ми підїхали до вказаного місця, там виявився паркан, за яким стояв німець-вартувий. Старий, який погано говорив німецькою, звернувся до нього з якимось запитанням, той не відповів, а коли старий повторив своє запитання, німець вдарив його прикладом по голові і вбив на місці». З будинку № 10 по вул. Смирнова-Ласточкина (колишній Вознесенський спуск) пішли старий і стара, їх супроводжувала і

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 9.

допомагала переносити речі сусідка, домашня кравчиня Єфресина Василівна Морозова. Старі думали, що їх кудись повезуть. На половині шляху втомилися, присіли перепочити, а тут вже околицями міста поширилася чутка про те, що там, поблизу Лук'янівського кладовища, готується щось жахливе. Німця, що проходив поблизу, старики, які добре говорили німецькою, запитали: «Чи правда, що нас будуть зараз розстрілювати?». Німець-офіцер страшенно обурився: «Що ви, що ви, щоб німці вчинили таку підлість! Ніколи в житті». Морозова не взяла з собою ніяких документів, і старі порадили їй повернутися додому.

Гр. Лідія Вікторівна Непадкевич (дружина юриста), яка жила в будинку № 17 по Підвальной вулиці, розповідала, що, не чекаючи нічого поганого, пішла супроводжувати свою сусідку. Біля першої решітки стояв вартовий, якому вона показала свій паспорт, і він пропустив їх усіх. Далі стояв німецький офіцер. Попрощавшись з сусідкою, гр. Непадкевич хотіла йти додому, але німець перегордив їй дорогу: «Оскільки ви сюди прийшли, ви звідси не вийдете». В цей час прийшла велика партія євреїв, т. Непадкевич скористалася тим, що офіцер кинувся до них назустріч, за його спиною пішла до виходу. Перший вартовий, який стояв там, очевидно, пізнав її і тільки підморгнув, зробивши жест вказівним пальцем в напрямі до виходу.

Розповідали згодом у місті, що всіх зігнаних в одне місце євреїв, німці роздягли до сорочки і весь натовп — за однією версією — 72000, за другою — 80 000 чол. — погнали у Бабин Яр, де розстріляли перехресним вогнем з кулеметів та автоматів. Серед євреїв загинули українці та росіяни — в Києві було багато змішаних шлюбів, чоловіки не хотіли залишати своїх дружин-єврейок, дружини — чоловіків. Після розстрілу німці привезли військовополонених, яких змусили рити траншеї і закопувати трупи, говорили, що частину трупів засипали шляхом вибуху мін. Місцеві жителі бачили, як німці на вантажних автомашинах вивозили в місто награбоване майно своїх жертв. Лише дуже небагатьом вдалося врятуватися. Я знаю, що один закривавлений чоловік забіг у двір будинку № 69 по Дорогожицькій вулиці (Мельника), де випадково була жінка зубний лікар Діна Федорівна (прізвище не пам'ятаю, але її ім'я та по-батькові знає вся Лук'янівка), яка жила в цьому будинку на першому поверсі. Закривавлений чоловік виявився євреєм, він просив воду, щоб умитися, і одразу пішов, сказавши: «Я у вас не був, і ви мене не бачили».

Відвідуючи могилу моєї матері на Лук'янівському кладовищі, я довго бачив на дорозі розірвані документи, єврейські паспорти, розтріпані молитовники, розірвані дамські сумочки, розбиті чашки, термоси тощо. І тепер, у вересні цього року, здається 14 числа, я бачив зотлілі листки з єврейськими літерами.

У Кирилівській лікарні для нервових і психічно хворих працювала секретаркою Наталя Олександрівна Левшина (колишня моя невістка), яка жила в нашій квартирі. Від неї я дізнався про таке:

1. Після масового розстрілу євреїв у лікарню прийшли офіцери з гестапо, вимагали у головного лікаря завідуючого лікарнею гр. Черная дати список хворих, відібрали всіх євреїв — чоловіків і жінок, вивезли і розстріляли.

2. Через кілька днів ті самі офіцери прийшли знову і вимагали скласти до наступного ранку список усіх хворих. До списку ввійшов 481 чол., з них — один, хворий на манію переслідування, відчував, що готується щось погане і від страху одужав, прийшов до лікаря Черная і став благати виписати його як зовсім здорового. Через нього довелося передруковувати весь список. Ранком приїхали офіцери гестапо, з ними прибув великий закритий фургон з мідними поручнями всередині, в нього стали заганяти зовсім голих хворих чоловіків і жінок, буйних і тихих. Коли фургон наповнився, двері закрили, і машина рушила.

Фургон від'їхав на кілька десятків метрів, почувся нелюдський зойк, який через півтори — дві хвилини стих. Фургон об'їхав навколо двору, двері відкрилися, і стали вивантажувати ще рожеві і теплі тіла. Їх укладали рядами на землю, сніг розтавав, і пара піднімалася над трупами. Так за кілька прийомів знищили 480 тяжко- і легкохворих, серед останніх була моя колишня учениця, мила, культурна дівчина Вишницька, у якої часом траплялися приступи меланхолії.

3. Від тієї ж Н. О. Левшиної я почув, що у Смілі німці знищили лепрозорій, причому спалили не тільки будинок і хворих на проказу, але й увесь лікарський і обслуговуючий персонал з усіма науковими матеріалами.

Пам'ять моя не зберегла дати, але, очевидно, в Києві є родичі психічно хворих, що загинули в Кирилівській лікарні, які відновлять цю прогалину.

До тих же масових убивств відноситься страта 400 чол., вся вина яких полягала в тому, що німецька поліція безпеки не змогла виявити осіб, які перерізали в місті телефонні проводи.

У розклеєному в місті оголошенні, текст якого було надруковано в газеті «Українське слово», говорилося, що (цитую по пам'яті) «невідомими бандитами були перерізані в двох місцях телефонні і телеграфні проводи. Поліції безпеки не вдалося виявити винуватців, тому розстріляно 400 чол.».

Крім масових убивств, до злочинів німців слід відносити публічні страти окремих осіб. Їх місцем був початок бульвару ім. Т. Шевченка, де стоять невисокі гранітні обеліски з ліхтарями. На них вішали людей. Очевидці передавали мені, як це відбувалося: приїжджали німецькі автомашини з поліцейськими, автомашини ставили поперек Хрещатика і Червоноармійської вулиці, поліція швидко оточила перехрестя Хрещатик — Червоноармійська — бульвар Шевченка — Критий ринок, не випускаючи з оточення випадкових перехожих. Потім на вантажних машинах привозили групу людей зі зв'язаними за спиною руками, частину з яких — чоловік трьох-чотирьох — знімали з машини і вішали, решту змушували дивитися. Перехожих, які намагалися ухилитися від цього видовища або на знак протесту кричали, — били. Такі страти відбувалися і на Подолі, на Червоній площі. Кого і за що страчували — не знаю [...]

ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 279.

Протокол допиту

1943 року, листопада місяця, 12 дня, м. Київ

Я, оперуповноважений 2 управління НКДБ УРСР старший лейтенант державної безпеки Мостовий, цього числа допитав як свідка про спалювання трупів жертв німецьких окупантів під час їх перебування в м. Києві гр-на Стеюка Якова Андрійовича, 1915 року народження, уродж. м. Хотин (Бессарабія), єврея, громадянства СРСР, з сім'ї службовця, безпартійного, за професією радіотехніка, освіта незакінчена вища, який проживає в м. Києві, Межигірська, № 30, кв. 17.

Запитання: Де ви проживали і чим займалися до початку Вітчизняної війни?

Відповідь: До війни я проживав у м. Чернівці. Проживаючи в указаному місті з 1924 р., спочатку я навчався в гімназії, політехнічному інституті в Бухаресті і відбував військову повинність у румунській армії. Після встановлення Радянської влади в червні 1940 р. я працював начальником планового відділу Чернівецької трикотажної фабрики

«Геркулес». На цій посаді мене й застала війна, що розпочалася внаслідок віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз.

Запитання: Яким чином ви виявилися в Києві?

Відповідь: 2 липня 1941 р. з групою робітників я евакуювався з Чернівців вглиб країни, маючи розпорядження з'явитися в «Головтрикотаж» у Києві. 8 липня в м. Проскурові група робітників, з якими я пересувався, не могла йти далі, бо в ніч з 7 на 8 липня місто було зайняте німецькими військами. Багато робітників з моєї групи загинули від німецького терору, особисто я пішов у Кам'янець-Подільський. Тут, приховавши свою справжню національність, мені вдалося влаштуватися комірником на нафтобазу, де працював до 18 серпня 1942 р. Внаслідок загрози бути розстріляним і заарештованим я добився переведення в м. Київ, в обласне управління німецького нафтозбуту (фірма «Українель»), де й працював з 18 серпня 1942 р. до 7 червня 1943 р.

Запитання: Що стало причиною перерви у вашій роботі?

Відповідь: Причиною перерви в роботі став мій арешт органами СД (гестапо). Заарештували мене 7 червня 1943 р., пред'явивши звинувачення, що я — неарійського походження і за національністю — єврей.

Запитання: Скільки разів Вас допитували в органах СД і яким чином Вам вдалося приховати свою справжню національність?

Відповідь: Допитували в органах СД мене один раз, а саме: 9 червня. Коли я категорично став заперечувати свою національність, вони піддали мене медичному огляду, який провів їх штатний лікар Лазаренко, що визнав мене євреєм. Просидів без допитів у камері СД (Короленко, 33) до 25 червня, цього дня мене направили в Сирецький табір.

Запитання: Після прибуття в Сирецький табір чи були Ви допитані?

Відповідь: Так, у перший же день після прибуття в табір мене викликали, запитали про національність і, оскільки я наполягав на своїх показаннях, що я — не єврей, мене жорстоко побили, внаслідок чого було поламано мізинець на правій руці, і знову кинули в табір, у спеціально обладнану землянку, призначену для євреїв (землянка № 2). Як згодом я дізнався з розмов інших в'язнів та особистої бесіди з черговим есесівцем Радером, в'язні землянки № 2 були приречені на фізичне знищення.

Запитання: Розкажіть докладно, що Вам відомо про факт спалювання німецькими окупантами трупів — жертв терору.

Відповідь: Будучи направленим 18 серпня 1943 р. разом з іншими (всього 100 чол.) для роботи у Бабин Яр (місце масових розстрілів населення міста Києва), що знаходився у віданні СД. Після прибуття у Бабин Яр нам усім закували ноги в кайдани, в яких ми залишалися вдень і вночі, і в табір більше не поверталися.

Необхідно відзначити ту обставину, що охорона тут складалася не з українських поліцаїв, як це було в Сирецькому таборі, а винятково з спеціально підібраних німецьких жандармів. Спочатку ми не знали смислу і мети наших «земляних робіт» (розкопок) і [зрозуміли все] лише на шостий день, коли, вивіривши яму глибиною близько 4 метрів, виявили велику кількість людських трупів, серед яких були жінки, старики і діти.

Запитання: Чи могли б Ви зараз вказати місце розкопок?

Відповідь: Так, місце розкопок у Бабиному Яру я добре знаю і навіть можу вказати місце, де закопано залізо для спорудження майданчиків, на яких спалювалися трупи.

Запитання: Яким чином проводилося спалювання трупів?

Відповідь: Частково трупи виривалися з ям гачками, частково—механічним шляхом з допомогою екскаватора типу «Полік». Вийняті трупи склалися шарами на спеціально влаштованих майданчиках таким чином, що на кожний шар трупів клали дрова, обливали відпрацьованим автолом, змішаним з гасом, а потім, коли були накладені кілька шарів трупів і дров загальною висотою до чотирьох метрів, майданчик підпалювався і таким чином згорало одночасно близько 5 тис. трупів. Таких майданчиків за час роботи з 18 до 29 серпня було збудовано не менше десяти.

Запитання. До якої категорії осіб Ви можете віднести трупи розкопаних і спалених жертв фашистського терору?

Відповідь: Як я вже зазначив вище, переважна більшість відкопаних трупів — цивільне населення, серед якого були жінки і чоловіки різного віку, а також діти. Лише в одному місці Бабиного Яру, де виявлено було близько 2000 трупів, за зовнішнім виглядом і одягом, що зберігся, можна було дійти висновку, що це трупи розстріляних військовополонених з числа командного складу Червоної Армії.

Запитання: Назвіть осіб, які керували роботами по розкопуванню і спалюванню трупів.

Відповідь: З осіб, які керували роботами по розкопуванню і спалюванню трупів, персонально я знаю таких: штурмбанфюрера СС Топіде, який був технічним керівником робіт і одночасно найжорстокішим щодо працюючих арештантів. Він особисто розстрілював арештантів, які завинили, і, очевидно, брав участь у масових розстрілах мирного населення м. Києва в 1941 р., бо знав усі місця, де були зариті трупи жертв фашистського терору. Його помічниками були: гауптвахмейстер жандармерії Меркль (з Мюнхена), гауптвахмейстер жандармерії Фогт, роттенфюрер Ревер та інші, прізвища яких я не можу назвати. Необхідно відзначити ту обставину, що німці надавали роботам по розкопуванню і спалюванню трупів виняткову увагу, про що можна було судити з того, що майже щодня місце розкопок відвідував особисто полковник СС (прізвище якого я не знаю) і його заступник — майор СС.

Запитання: Яким чином Вам вдалося уникнути розстрілу?

Відповідь: Разом з двома заарештованими з числа тих, що працювали на розкопках і спалюванні трупів, які були за спеціальністю слюсарями, нам вдалося підібрати ключ до замка від землянки, в якій утримувалися арештанти в Бабиному Яру, і цим ключем в ніч з 28 на 29 вересня 1943 р. відкрити двері землянки, яка була у вигляді решітки, розкувати щипцями і зубилом, добути слюсарями, які працювали на екскаваторі, кайдани у 30 арештантів і цією групою тікати з Бабиного Яру, попередньо закидавши піском і камінням чергового вартового, озброєного автоматом.

Запитання: Назвіть осіб, що втекли з Бабиного Яру, яких знаєте Ви персонально.

Відповідь: Персонально я знаю таких товаришів, що втекли разом зі мною:

1. Бажанов Георгій — інженер-будівельник, який працював до арешту на млині в м. Василькові.
2. Ершов Федір, який працював до війни в органах НКВС і під час окупації був членом підпільної партійної організації, що діяла в районі Києва, і був зв'язаний з партизанським загonom.

3. Слюсар Кадинський Льоня, який працював до арешту начальником цеху ткацької фабрики м. Києва.
4. Радіотехнік з села Мотовилівка на ім'я Микола, прізвище й інших даних про якого я не знаю.
5. Десятник з містечка Полоне Кам'янець-Подільської області, що працював у таборі кравцем.
6. Слюсар Володимир, прізвище якого я не пам'ятаю, однак знаю, що він — житель м. Києва і приятель Кадинського.
7. Давидов Володимир — технік-будівельник, житель м. Києва, та інші особи, прізвища яких я не знаю. Де перебувають вказані мною особи в даний момент, мені нічого не відомо.

Запитання: Де Ви переховувалися після втечі з Бабиного Яру?

Відповідь: Після втечі з Бабиного Яру я першу добу провів у підвалі в районі Куренівки, а 30 вересня пішов до співробітниці Адамчук Броніслави, яка проживала в Києві по вул. Польовій № 2, де я перебував до 16 жовтня. З Польової вулиці я пішов до свого співробітника т. Свідерського, який був нач. штабу партизанського загону Залізничного райкому партії і проживав на Межигірській вулиці № 30, кв. 17, де й перебуваю досі.

Запитання: Що Ви бажаєте ще додати до своїх показань?

Відповідь: Я бажаю додати, що спалювані трупи ретельно обшукувалися, в процесі чого вилучалися всі цінні речі, виявлені в одязі, і вивиралися золоті зуби. Крім того, я бажаю додати, що привезені для спалювання свіжі жертви СД мали характерні риси явного задушення в герметично закритому кузові автомашини, в який, очевидно, впускався з цією метою відпрацьований газ з вихлопної труби автомашини, в якій доставлялися нові жертви фашистського терору для спалювання.

Запитання: Чи часто возили вказаною машиною жертви для спалювання в Бабиному Яру?

Відповідь: В середньому машина приїжджала по два рази (щопонеділка і щоп'ятниці) щотижня за період моєї роботи. З машини в середньому викидали 40—45 трупів задушених людей.

Запитання: Як Ви можете розвинути і доповнити свої показання?

Відповідь: Більше доповнити свої показання нічим не маю. Протокол з моїх слів записаний правильно, мною прочитаний, в чому й розписуюсь Я. Стеюк

ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 243 б.

Протокол допиту

м. Київ, 9 листопада.

Я, начальник відділення НКДБ УРСР майор державної безпеки Лавренко допитав як свідка Давидова Володимира Юр'євича 1915 року народження, уродженця м. Києва, за національністю єврея, гр-на СРСР, за соціальним походженням з сім'ї службовця, б/п, освіта середня, одруженого, не судимого, в Червоній Армії служив з 25 червня до 23 вересня 1941 р. У березні м-ці був заарештований гестапо і утримувався в Сирецькому концентраційному таборі, звідки 29 вересня втік.

До окупації працював начальником відділення праці Волгобуду ГУЛАГу, проживає в м. Києві, вул. Тургенєвська № 47, кв. 12.

Про карну відповідальність за ст. 89 КК УРСР за дачу неправдивих показань попереджений.

Запитання: Про що Ви хотіли заявити органам НКДБ УРСР?

Відповідь: Мені відомо про розправу німців над єврейським населенням м. Києва і про це я хочу розповісти.

Запитання: Розкажіть, що Вам відомо про звірства, здійснені німецько-фашистськими окупантами.

Відповідь: У середині березня м-ця 1943 р. я був на вулиці затриманий, і мене доставили в управління поліції по вул. Короленка, буд. № 15. Коли мене привели на вул. Короленка № 15, почали бити, вибили мені зуб. Слідчий, який мене допитував, не бив, а сказав, що, якщо виявиться, що я не винен, то мене випустять. Відвели мене в камеру, де сиділо чоловік 40. Там були в основному карні злочинці, бездокументники, інші, яких підозрювали в партизанській діяльності, деякі як працівники НКВС.

Наступного дня вранці я був викликаний на допит. Слідчий — старик почав знову говорити, що їм відомо про мою національність, тобто, що я — єврей, що мої батьки вихрещені, але я всіляко доводив, що це не так. Він мені не вірив, але я наполягав на своєму, а ніяких речових доказів у них не було. Потім цей слідчий — старик мені нагадав прізвище Лебедева і [запитав], чи знаю я такого. Я сказав, що знаю. Тоді цей слідчий почав мені говорити, що ось Лебедев твердить, що я — єврей, але особисто мені не вірилося, що ці люди могли зрадити.

Днів через 3—4 мене знову викликали на допит, я побачив чоловіка нашої двірнички на ім'я Альоша, прізвище я не знаю, він же працював слідчим у СД. Він мене одразу пізнав (хоча 8 років мене не бачив). Він одразу став говорити, що знає мене добре, що я носив військову форму і працював у НКВС. Мене почали бити, твердячи, що ще й працював у НКВС. Однак, не одержавши від мене ніяких результатів, наступного дня направили в гестапо. Це було приблизно 24 березня 1943 р. Прибувши туди, черговий запитав, хто я, я сказав йому, він не повірив мені і говорив, що я — єврей, посадив мене при цьому в 17 камеру, де сиділи всі євреї.

Наступного дня, приблизно годині о третій, мене, а також ще чоловік 16 посадили в машину «чорний ворон» і направили в концентраційний табір. Мені стало відомо про те, що я їду в концентраційний табір тільки за тими обставинами, що, коли в'язнів вели на розстріл, то їм говорили, щоб вони роздягалися догола, нам же нічого не говорили.

Машина «чорний ворон» була приблизно такою: двері знаходилися позаду, закривалися і відкривалися автоматично. Середина була оббита товстими листами заліза з таким розрахунком, щоб звідти неможливо було втекти. Колір машини чорний. Мала вигляд звичайної п'ятитонної машини.

Хвилин через 20 ми прибули у так званий Сирецький табір, розташований за 5 км від м. Києва. Нас прийняв штурмбанфюрер Радомський, який мав вигляд наркомана, в пенсне, обличчя червоне, середнього зросту, майже завжди напідпитку, голова голена. Всіх викликав за прізвищами. Потім запропонував бригадирам-сотникам зняти одяг з тих людей, які були краще одягнуті. З мене особисто зняли коричневе драпове пальто, з інших знімали чоботи, шинелі тощо. Приймав нас Радомський у робочому таборі, а повели нас у табір, де в'язні жили. Хочу доповнити, що по дорозі від робочого табору до житлового нам давали команди «бігти колом», «лягай», потім знову бігти, лягати. Як в'язні не прагнули, однак виконати це не змогли. Потім нам запропонували ходити «гусячим кроком». Ми не знали як, то ці сотники нам показали, однак довго ходити так було неможливо, бо ноги німіли. Потім нас змусили ходити «риб'ячим кроком». Потрібно було лягати

на землю, руки класти на спину, самому лягати на живіт, рухатися за допомогою плечей і колін. А Радомський стояв і посміхався.

У таборі ми одержували по 200 г хліба, один раз на день давали суп з лушпайок, а другий — каву. Жили ми в землянках, у кожній землянці — по 80 чол.

Наступного дня нових в'язнів, як і старих, вивели на площу табору, і кожного прикріплювали до бригадира для роботи. В кожній бригаді було по 15 чол. У цьому таборі я перебував з 15 березня до 16 серпня 1943 р.

Робота була в основному будівельна — споруджували бараки, заготовляли дрова і викорчовували пеньки. Табір займав приблизно кілометри три і був обнесений дротом у 3 ряди, причому по середньому дроту пропущений струм. Так само було і там, де в'язні жили, тому втекти з табору не було ніякої можливості.

Хочу доповнити, що кожного вечора після роботи робітники збиралися на площі, де був сам Радомський, а іноді його заступник, прізвище його не знаю, який відбирав на свій розсуд людей, вірніше тих, які він говорив, погано працювали, і ще тих, які йому не подобалися. Він примушував цих людей знімати штани, був там поставлений такий високий стілець, там ставали два чоловіки — бригадири, і кожний з них нагайкою відраховував кількість ударів, призначених Радомським або його заступником. Траплялися випадки, коли бригадири, а інколи й самі німці добивали тих людей, які, на думку Радомського, погано працювали. Це переважно були євреї. Вони змушували ув'язнених євреїв вилізати на дерево, потім його підпилювали, дерево падало, і люди вбивалися або ставали каліками.

Багато в'язнів працювали в місті, їм було простіше втекти. Коли такі випадки траплялися. Радомський збирав усіх в'язнів, проходив повз стрій, відбирав чоловік 25, виводив їх з строю, і на наших очах їх розстрілювали. Протягом усього часу мого перебування в таборі був один випадок, коли нікого не покарали за втечу п'яти шоферів, які ремонтували машину і, коли вона була відремонтована, сіли її випробувати і через центральні ворота виїхали.

Щоб не поширювалися хвороби серед в'язнів, була зроблена спеціальна землянка, куди переводили хворих. Ніякої допомоги їм не надавали, а просто розстрілювали у всіх на очах і цим самим залякували в'язнів. Мали місце випадки, коли розстрілювали людей за те, що вони зірвали яблуко чи помідор. Таких випадків було 3—4.

Неподалік від нашого табору, приблизно в 100 м, знаходився Бабин Яр, в якому в 1941 р. були проведені масові розстріли євреїв і командирів Червоної Армії. І вже останнім часом періодично з гестапо привозили туди різних людей, яких також там розстрілювали.

Перебуваючи неподалік від Бабиного Яру, ми часто бачили, що [туди] під'їжджала машина «чорний ворон». В основному машина приїжджала в суботу, а останнім часом — і у вівторок. З цієї машини виводили голих людей, також було чути постріли. Разом з машиною «чорний ворон» приїжджала і легкова машина. Розстрілювали людей фольксдойчі. Мені відомо про це тому, що вони приходили до нас за лопатами. Шофером на машині «чорний ворон» був офіцер СС, який носив два кубики, він працював на цій машині протягом двох років.

18 серпня під час ранкової перевірки з нас, в'язнів, відібрали 100 чол., серед яких був і я. В основному відібрали євреїв, яких підозрювали в належності до партії, і ні в чому невинних стариків. Нас під конвоєм СС повели в Бабин Яр. Ми всі вважали, що ведуть на розстріл, але, коли прибули туди, години через півтори всіх поділили на групи, по 5 чол. у кожній, і кудись повели. Нас всіх закували в кайдани і привели в землянки. Охорона Бабиного Яру складалася винятково з молодших і середніх офіцерів СС.

Згодом ми дізналися, що захід, який мав проводитися, зберігаєть-

ся в суворій таємниці. Нікому з цивільного населення не дозволяли підходити ближче ніж на кілометр до Бабиного Яру. Там також були маскувальні щити. З розмов німців мені стало відомо, що за наказом Гітлера ця робота має бути засекречена, і ніхто, крім тих, хто виконував її, про неї не повинні знати. Спочатку ми не знали, яку саме роботу ми будемо робити, але в процесі розкопок, які ми почали проводити, зрозуміли, що викопуватимемо трупи розстріляних у 1941 р.

Через кілька днів [...] перед нашими очима постала жахлива картина — ми побачили трупи, що вже розклалися. Нас змушували працювати дуже швидко, навіть не давали розігнутися.

Трупів у яру були десятки тисяч. Крім того, було ще два великих яри, де закопано близько 50 000 трупів євреїв, там же, у Бабиному Яру, була яма довжиною півкілометра, вірніше протитанковий рів, для розстріляних командирів Червоної Армії. Це можна було визначити за знаками розрізнення. У цій ямі було приблизно 20 000 чол. Були люди у формі льотчиків, у комбінезонах. Видно було, що багато з них були поранені, з пов'язками на руках і ногах.

[...] Коли зібралось 2000 трупів, нас змусили робити піч. [...] У ній одразу спалювалося близько 3000 трупів. Кістки, які згорали неповністю, спеціальними пристроями подрібнювалися, після чого розсипалися в яру. Після спалювання одного штабеля доводилося споруджувати нову піч. Оскільки трупів було дуже багато, їх спалювали одночасно в трьох місцях у 4 печах. Всього було збудовано приблизно 75 таких печей. Таким чином за час мого перебування у Бабиному Яру в печах було спалено близько 70000 трупів.

Німці виділили з в'язнів осіб, які спеціально займалися вийманням з ротів мертвих золотих зубів, зніманням обручок, вилученням годинників, радянських грошей, доларів. Усе це німці забирали.

Нас весь час били, переважно по голові. Води нам не давали, тому від нас несло мертвечиною. У деяких з'явилися виразки на руках і тілі.

У перші дні роботи в Бабиному Яру одному в'язню вдалося втекти, непомітно стрибнувши в яму. Оскільки керівництво СС одержало вказівку про те, що жодна людина з цього яру не повинна потрапити на волю, бо інакше щодо самих німців застосовувалися найжорстокіші заходи, було розстріляно німецького офіцера. Про це нам стало відомо зі слів іншого офіцера. Надалі, сказав він, у разі втечі в'язнів решта з них буде розстріляна. Згодом, коли ще один в'язень втік, на наших очах було знищено 12 чол.

Через кілька днів після втечі ще одного в'язня ми почали готувати втечу 20 чол., серед яких — Трубаков Захар, Долікер Леонід, Хартш Леонід. Ми дістали лопати і розраховували вночі зробити підкоп, але про наш намір провокатор розповів начальнику. Внаслідок чого було розстріляно 8 чол.

Приблизно 25—26 серпня, коли знищення трупів майже було закінчене, нам наказали зробити ще одну піч для знищення нас самих. У зв'язку з цим в ніч з 28 на 29 вересня було організовано втечу. В'язень Володя зробив ключ, яким відкрили замок на дверях нашої землянки. Кожен в'язень прагнув якимось чином позбавитися кайданів, використовуючи для цього ножиці або ножі.

Приблизно о 3 годині ночі було відкрито замок, і хвилин через 40 ми почали вибігати із землянки. Коли вартові і кулеметник, який чергував поблизу землянки, помітили втечу, вони розпочали стрілянину. З землянки вибігли чоловік 35—40, але врятувалися, очевидно, 10.

Після того, як мені вдалося вибратися з яру, я зустрів знайомого по табору Хартша Леоніда, і ми пішли до селища Стрець. Оскільки вже розвиднілося, і скрізь нишпорили жандарми, ми зайшли в найближчу хату. Її господарці ми розповіли про втечу з Бабиного Яру

і просили допомогти врятуватися від розстрілу. У неї ми прожили до листопада. 2 листопада я прибув у Київ, Хартш Леонід залишився в селищі Стрець. До визволення Києва я переховувався в різних місцях, ночував на вокзалі.

У процесі спалювання трупів людей, розстріляних у 1941 р. в Бабиному Яру, почали привозити машиною з СД трупи людей, знищених шляхом отруєння газом. Відбувалося це таким чином. Рано-вранці приїжджала у Бабин Яр машина, з якої долинали голоси. Після того, як вона зупинялася, включали якийсь рубильник, і з неї було чути несамовиті крики жінок, дітей і стариків. Очевидно, туди надходили пари відпрацьованого бензину, і люди починали задихатися. Хвилини через 15 все затихало, відкривали двері «чорного ворона» і поставала жахлива картина. В машині сиділи 40—50 чол., голі, віком від 1 до 70 років, мокрі, нібито з лазні. У них були відкриті очі, а на обличчях застиг жах. Нас змушували викидати з машини трупи і складати в штабелі для спалювання, причому деякі з цих людей ще були живими.

Спочатку машина приїжджала два рази на тиждень. У ній було по 50 чол. Вона приїжджала 2—3 рази на добу, а потім, коли німці стали відступати з Києва, ця машина робила по 8—10 рейсів на день.

З висловлювань німців, які охороняли нас там, було відомо, що за наказом Гітлера ця робота мала бути засекреченою.

Запитання: Що ще Ви можете повідомити органам НКДБ?

Відповідь: Більше я нічого не можу повідомити, бо все розповів.

Давидов

ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 243 б.

Стенограма бесіди з колишнім підпільником з Васильківського району М. В. Панасиком. 1946 р.

Після арешту гестапівцями в серпні 1943 р. і допиту, що супроводжувався найжорстокішими тортурами, в перших числах жовтня 1943 р. мене кинули в Сирецький табір. Нас вивантажили з душогубки 80 чол. з усіх областей, вишикували по 5 чол. і наказали зняти черевки. Дивимося на яму з нахилом всередину і думаємо, що тут нас будуть розстрілювати. Потім німці дали команду: «Бігом!» Ми вибігли на бруківку. Наша група виявилася командою смертників і була направлена в Бабин Яр на каторжні роботи.

Ми бігли без відпочинку по гострому камінню босоніж усе швидше й швидше. Прибігли в Бабин Яр, огорожений штучно замаскованим насипом. Знову вишикували, і знову всі вирішили, що будуть розстрілювати. Почали викликати по 5 чол. Я потрапив у першу п'ятірку. Завели за рів. Несуть відро кайданів. Першу п'ятірку закували в кайдани-ланцюги 70 см довжиною, ноги закуті, руки вільні, дали по лопаті і повели в яр. Тут ми дізналися, що являє собою цей яр. Нас змусили відкопувати трупи жертв масових розстрілів. Глибина яру 80 м, на дні його викопано колодязь метрів 20 довжиною і 20 м шириною. Туди нагнали багато людей. Коли викидали землю з трупів, не було куди ногу поставити.

Трупи лежали в суворому порядку, з нахилом вперед, як їх розстрілювали. Всі в спідній білизні, жінки, немовлята, всі з розкритими ротами, всі в одному напрямку. Розкопувати ці ями доводилося босоніж, закутими в кайдани. Трупи були давні і свіжі. Біля них неможливо було стояти, голова паморочилася від запаху, але їх доводилося

брати руками. Були у нас гачки по півметра, ними били по голові, гачок вривався в голову, таким чином труп витягували на купу. Нам надіслали також екскаватор. Йдеш по трупах, стаєш на голову, волосся злізає, ноги вгрузають у груди. Для того, щоб не вмерти, кожний прагнув надіти на ноги що-небудь. Я зняв з трупа чоботи і одягнув їх.

Відкопуючи трупи, ми складали їх штабелями на спеціальних майданчиках. Розчищається земля, і на неї кладуть каміння від пам'ятників, плити, зверху рельси, на рельси покладені огорожі. На огорожі клали дрова, а на дрова — сотні трупів. Кожний з нас, мріючи втекти, прагнув потрапити в таку купу, щоб його заклали трупами. Але німці ретельно стежили. Поблизу купи навіть не дозволяли залишатися, за це били палицями.

Наші люди стали тяжко хворіти. Якщо у когось щось боліло, йому одразу говорять: «Підеш у госпіталь». Але «госпіталь» — це був вогонь. Людей кидали в нього і спалювали. Як ми харчувалися? Їжа складалася з ранкової кави несолодкої. На обід — літр баланди з нечищеної картоплі і вода з просом без сала. На вечерю — літр кави і 250 г хліба. Ми не милися, бо не було води навіть напитися. Жили в землянках, що кишіли вошима.

Втекти було неможливо ні вдень, ні вночі. Тричі на день перевіряли кайдани, у кожного прощупували ланцюг. У казармі була сильна охорона, спостережувальний пункт, собаки. Працювали ми безперервно, розкопуючи все нові й нові ями з трупами. Кінця цьому не було видно. Спалили десятки куп трупів. З 27 серпня до 29 вересня палили вдень і вночі безперервно. Купи від 2,5 тис. до 5 тис. трупів.

Самі німці не могли витримати трупного запаху, вони курили сигарети, пили горілку. Заради втіхи нам давали по ложці горілки. Ослаблені ми п'яніли і падали на трупи, а німці сміялися. В неділю німці напивалися до нестями і починали знущатися над смертниками. Підкликає, дістає люстерко і говорить: «Ти бачиш партизана?» Я говорю: «Не бачу». Тоді він показує люстерко і дивився на себе, а вони починають бити палицями, кидати у вогонь. Як ми боялися цієї неділі!

Фашисти ретельно маскували роботи по приховуванню своїх злочинів. Трупи спалювали, купа догорала, але кістки великі людські залишалися. Тоді збирали ці кістки в одному місці і товкли їх, просіюючи через сито, а попіл розсипали в ямах. Були там «золотошукачі». Після спалювання залишалося багато золота: годинники, портсигари, ложки, виделки. Ці речі забирали німці і привласнювали. Щодня збирали кілька кілограмів золота. Металеві речі, які знаходили поблизу трупів, брати заборонялося. Німці боялися, що ми нападемо на них. Нас щоразу обшукували, за схований ніж розстрілювали, а тому, хто зрадив, давали 2 порції баланди і 200 г хліба. Кожний відчував, що наближається кінець його існування. Від голоду дичавіли. Але всі добре розуміли, що за таких умов ніхто не вийде з Бабиного Яру живим.

Останнім часом, коли вже наближалася Червона Армія, нам стали привозити сільських дівчат і молодих хлопців (до 30 років), і всі вони були отруєними. Привозили вдень у дугобуквах. Приїжджає машина до певного місця, шофер виходить, його замінює офіцер СД, який веде машину в наш табір. Не доїжджаючи метрів 20, зупиняється, створює шум, включає трубу і з'єднує вихлопні гази з приміщенням, де перебувають заарештовані. Мотор починає посилено працювати, гази надходять у камеру, чути нелюдські крики, стогони одночасно вмираючих 80 чол. Німець ходить навколо машини, курить сигарету. Все це продовжується 5 хвилин. Коли затихають стогони, машина під'їжджає до яру. Я одного разу був свідком цієї страшної картини. Відкриваються дверцята машини, і ми вивантажуємо трупи, якими вона щільно набита. Хто не помер, того пристрілюють, і всіх скидають у яр. Потім складають на купу, поливають нафтою і спалюють. Щодня

приходили по 2—4 машини. Спочатку возили роздягнутих, а останнім часом трупи були одягнуті — очевидно, ловили на вулицях і одразу везли знищувати. В основному це була молодь — радянський актив, сільські жінки, дівчата. Було багато орденосців. Навіть у деяких знаходили у піджаках зашиті ордени Леніна і Червоної Зірки...

Наближалось 29 вересня 1943 р. Ми закінчили всі маскувальні роботи. Всі трупи витягли, спалили, наших кількох чоловік спалили, бо вони захворіли. Нас залишилося чоловік 300 з усього табору. Попіл розсипали нашвидкоруч. Але німці не дозволяли закопувати рейки і плити.

28 вересня після обіду трупів не привозили. Стало ясно, що щось готується. Після обіду нам сказали, щоб ми йшли в яр робити фундамент для спалювання 350 трупів. Ми підготували майданчик, поклали рейки, дрова. В них був перекладач Яша з Бессарабії*, прекрасна людина, за спеціальністю радіотехнік. Він також був з числа смертників. Для того, щоб зберегти мое життя і життя інших партпрацівників, він прагнув зробити так, щоб нас послали на більш легку роботу, тобто викидати землю з яру. Він нам сказав, що нас 29 числа будуть спалювати. Ми самі це розуміли: оскільки німці сюди нікого не пускають, нас звідси не випустять. Якщо будуть спроби втекти, німці розстріляють.

Один наш товариш знайшов ніж і розкрив кайдани, але його видали. Тоді німецький офіцер поставив смертника перед строем на коліна, розстріляв з автомата і кинув у вогонь. Він тут же нам заявив, що можуть всіх розстріляти і спалити.

Розуміючи наше становище, ми разом з Єршовим і Орленком** готували втечу з табору. Ми нікому про це не говорили. Про це знали тільки шість чоловік. Ми думали, що, якщо залишаться живими 2 або 3 чоловіки, вони розкажуть народу, що тут робилося. У нас було три варіанти втечі: увечері, коли в'язні приходили з роботи, крикнути: «Розбігайтесь хто куди! Ми, партизани, прийшли на допомогу!» Цей варіант відхилили, бо була сильна охорона. Обговорювали, як частині в'язнів вдень напасти на охорону, а решті — тікати. Але в кайданах не пробіжиш більш як 100 м. Виходило, що потрібно тікати вночі.

На ніч нас, звичайно, закривали в землянках на замок. Землянка зроблена із зрубу, а двері — із залізних прутів, ключ був у охоронця. Здавалося б, що не існує ніякої можливості втекти. Але насправді це був найвдаліший варіант втечі. Ми почали протягом тривалого часу готуватися до втечі. Я знайшов серед трупів два складаних ножі і великі ножиці. Ми домовилися так: якщо ти попався з ножицями, то повинен помирати. Зберігав я ці інструменти в піску.

Коли ми дізналися, що нас будуть спалювати, влаштували нараду і виявилось, що хочуть тікати всі. Я сказав, що з 12 до 4 годин ранку буде проводитися розкопування кайданів. Стали пробувати ключі, знайдені серед трупів. Один підійшов до дверей. О 12 годині почали відкривати замок. Було дуже темно, моросив дощ. Момент для втечі був дуже вдалий. Відкрили замок, дали команду, і кожний почав розкопуватися. Спочатку розкували чоловік 15, потім — решту. Німці, як ніколи, стали прислуховуватися — чому шумлять о 3 годині ночі в землянці. Перед землянкою посадили автоматника. Націлили також на двері кулемет з вишки.

Аж ось всі вже розкуті, і кожний прагне до дверей. Щоб відволікти увагу охорони, ми стали бити по каструлі і кричати: «Чого ти лізеш до каструлі!» Німці вирішили, що в'язні побилися, підійшли, подивилися і рушили в іншу землянку. Тільки-но останній з них відійшов на

* Я. Стеюк.

** Підпільники, які потрапили разом з Панасником у табір.

два кроки, товариші сказали мені: «Зараз будемо виходити». Я вийшов першим. А якби я йшов у третьому ряду, то не пройшов би.

Ми виходили одночасно в двері по три чоловіки. Єршов схопив німця і повалив його на землю. У цей момент подали сигнал, вилетів замок, і натовп в'язнів став вириватися із землянки. Одразу нас зустрів кулеметний і автоматний вогонь. Я одразу побіг під вишку, де було безпечніше, і стрибнув у яму. Одразу випустили сині, червоні ракети, стало світло, як удень. З приміщення вибігли німці з автоматами і стали нас розстрілювати. Оскільки вночі яма не охоронялася, ми вирвалися з кільця.

Я біжу, не знаючи, звідки взялися сили. Зі мною бігли 6 чол., у тому числі Матвеев, Орленко. За нами була погоня. Весь район, усі вулиці були перекриті машинами гестапо.

Тільки-но ми перебігли дорогу на Сирець, дивимося — зупинилася машина гестапо. Ми одразу збагнули: це за нами. Ми з Орленком перебігли дорогу і заглибилися в ліс. Я почув дві автоматні черги і вирішив, що Матвеев загинув, та виявилось, що він стрибнув на підніжку вагона, що проходив, і втік. Ми сховалися в лісі. Було дуже темно, почався дощ. Сліди наші, на щастя, стали непомітними. Ми накидали в яму хмизу й залізли туди. Просиділи до вечора. Ми зайшли в найближчий будинок, хоча у метрах 20 від нього проїжджали німецькі машини. Тут нам дали попоїсти. Довелося сказати, хто ми, звідки. Нам вказали дорогу. Виявилися добрі люди. Ми вийшли в ліс, далі перетнули дорогу Житомир — Коростень, потрапили на Житомирське шосе.

Наступного дня приблизно о 5 ранку тільки-но добралися до лісового масиву, як раптом позаду почули: «Стій, стрілятиму!» Іхав на велосипеді німець, переслідував нас. Ми відскочили вбік. Німець стріляв, але не влучив.

Довелося знову переховуватися, цього разу у бліндажі поблизу с. Петропавлівка. Сиділи тут до 12 години дня. Прийшов хлопчик, і ми попросили в нього хліба. Він приніс. З ним прийшов його батько. Ми з ним поговорили, тримаючи сокиру про всяк випадок. Так ми цьому чоловікові і не довірилися, хоч він обіцяв нам приносити їжу. Кажу товаришеві: «Давай підемо, він може привести німця, адже за нашою зовнішністю бачить, хто ми такі». Пішли, нарвали в садку яблук. А товариш дістав лопату. Дивимося, вранці йдуть селяни копати картоплю, ми до них приєдналися. Дивимося: залізничні станції Боярка і Жуляни. Знову зупинилися в кущах, де й переночували. У темряві прийшли на залізничну станцію Фастів. Тут натрапили на засідку угорських карателів, котрі обстріляли нас, але нам знову пощастило. Знайшли знайомого, в якого переночували.

Наступного дня знову продовжили свій шлях. На нас було багато вошей, через них ми навіть роздирали рани на тілі. Ночувати довелося на горищі будинку родички знайомого селянина. Вранці ми з Орленком розпрощалися. Я пішов у Васильків. Тут у мене був знайомий чоловік, зв'язаний з партизанським загonom. Ця людина дала мені свій одяг, на ноги — галоші і наступного дня привезла мене в Малу Султанівку. Тут мене привели до вчителя Тичини, який лікував мене протягом двох тижнів. Я в нього підлікувався і зміг ходити. Вже в жовтні 1943 р. мене переправили до місцевого партизанського загону [...].

Архів ЦК КПУ, ф. 166, оп. 3, спр. 99, арк. 42—51.